

**ФУНКЦИОНИРУЮЩАЯ ФОРМА ГЛАГОЛА ИЗЪЯВИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ ПРОШЕДШЕГО
ВРЕМЕНИ НА –ДЫ В СОВРЕМЕННОМ КРЫМСКОТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ**

20. Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско–татарской грамматики. – Пг., 1916.– 69 с
21. Серебренников Б.А. Система времен татарского глагола. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1963. – 9 с.
22. Сравнительно–историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М., 1988. – 368 с.
23. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. – Москва «Наука» 2002.– С.35–36.
24. Тумашева Д. Г. Татарский глагол. (Опыт функционально– семантического исследования грамматических категорий) – Казань, 1986, – 34 с.
25. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – М., 1965.– С.119 – 120.
26. Юлдашев А.А. К проблеме аналитизма в тюркских языках// «Вопросы языкознания». – 1965.– №1.– С.5–7.
27. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1959. – 248 с.
28. Юсупов Ф.Ю. Изучение татарского глагола. – Казань, 1986. – 28 с.
29. Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. – Казань, 1985. – С. 24–35.
30. Bötlingk O. Über die Sprache der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch. СПб. 1851, 210p.
31. Jankovski H. Gramatyka języka krymskotatarskiego. Poznan, 1992.– P.23–2
32. Jespersen O. Grown and structure of the English Language. 4 ed., revised. Leipzig, Teubner, 1923. 1V, – 259 p.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- А.О. – Айдер Осман
 «Йылдыз» – журнал «Йылдыз»
 Л.Т. – разговорная речь
 У.Э. – Урие Эдемова
 У.И. – Умер Ипчи
 Ш.А. – Шамиль Алядин
 Ы.Къ. – Ыргъат Къадыр
 Э.У. – Эрвин Умеров
 Ю.Б. – Юсуф Болат

Данилюк Н.М.

**ОСНОВНІ СТРУКТУРНІ МОДЕЛІ ПОДІЛЬСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ
ОДИНИЦЬ**

Фразеологізми – особливі одиниці мови, які відрізняються від слів не тільки своїми структурно–семантичними ознаками, а й своєрідним історичним розвитком. Якщо лексичний склад мови у своєму розвитку пов'язаний безпосередньо із змінами в суспільстві, новими відкриттями в науці, техніці, літературі, то фразеологія пов'язана з духовним і економічним розвитком суспільства опосередковано (через словник): вона розвивається на ґрунті готових слів, переважно загальноновживаних. Саме тому фразеологізми мають загальнонародний характер. Діалектні фразеологічні одиниці не виділяються з такою яскравою виразністю, як лексичні. У окремих говорах доводиться по крупинках виловлювати своєрідні фразеологізми в широкому потоці діалектних слів з різних сфер життя народу певного мовного ареалу. Цим, очевидно, і пояснюється те, що діалектна фразеологія ще не зовсім досліджена [Доленко 1975: 102].

Фразеологізми подільського говіркового мовлення займають помітне місце у фразеологічній системі української мови, саме тому вивчення їх граматичних, семантичних і структурних особливостей є таким актуальним, особливо в наш час, коли переосмислюється і співвідноситься літературна мова і її діалекти.

Подільський фразеологічний матеріал надзвичайно різноманітний, саме тому метою нашої статті є спроба його систематизації.

За структурою фразеологічні одиниці Поділля можна поділити на такі основні групи:

- 1) фразеологічні одиниці, що співвідносяться зі словосполученнями;
- 2) фразеологізми, організовані за моделями речення.

Фразеологічні одиниці, співвідносні за своїми моделями зі словосполученням

Враховуючи специфіку будови фразеологічних одиниць цього типу, їх можна класифікувати в такі групи: фразеологізми, структурою яких є «прикметник + іменник». Велику кількість фразеологічних одиниць становлять моделі із прикметника та іменника, де граматично панівним виступає іменник, а залежним прикметник, перебуваючи, як правило, у препозиції: *рудий репляр, собача радість, спорчаний телефон, довгі сльози, ступа довбана, каламутна врода, теллячі вибрики, ганчір'яна душа, дирава пам'ять* і т. ін.

Для компонентів цієї групи фразеологічних одиниць властиві форми роду, відмінка, числа, хоча за числами вони змінюються не завжди.

2. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «іменник + прийменник + іменник»: *вітер в голові у кого, дорога до Мирона кому, Дунька з бураків, капуста в голові у кого, пулі в голові у кого, торба з дустом, мішок з картоплею* та ін.

Рідше вживаними є фразеологізми, будову яких становить «прийменник + іменник + іменник». За лексико–граматичним значенням вони можуть бути атрибутивними або адвербіальними: *до скону віків, у*

розквіті сил, на порозі смерті і т. ін. Для цих фразеологізмів характерний усталений порядок компонентів.

Морфологічні форми складових компонентів, як правило, не змінюються. Порядок слів – постійний. У таких фразеологізмах не можна визначити стрижневе слово, бо його компоненти рівноправні.

3. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «прикметник (або дієприкметник) + прийменник + іменник»: *слизький на язык, темний в верету, удараний об дерево, у голову вдараний*. Лексико-граматичне значення фразеологізмів цієї моделі за своїм функціонуванням співвідноситься із прикметниками, а тому вони можуть бути охарактеризовані як ад'єктивні.

4. Фразеологічні одиниці, структурою яких є «дієслово + іменник». Такі фразеологічні одиниці становлять одну з найчисленніших груп, оскільки дієслівно-іменні сполуки є найпродуктивнішими щодо фразеологізації. Дані фразеологізми можна поділити на такі підгрупи:

а) фразеологізми, утворені за структурною моделлю «дієслово + іменник у родовому відмінку з прийменником або без нього»: *з'їхати з копиці, зсунутися з глузду, наловити снігурів, намяти ворсу, найтися нужди, пошитися в дурні, перебраться до Семена, перевестися до Вишеньського, піти до Федося, піти до Бозі, сміятися до образів, упасти з дуба, напхати кендюха, набити живота і под.;*

б) фразеологічні одиниці, структурою яких є «дієслово + іменник у знахідному відмінку з прийменником чи без нього»: *пести харамани, показувати теслаки, полоскати мізки кому, їсти печінки кому, підпасти коня, сати кров кому, пити сироватку, завертати голови кому, задирати варги, запхати гочі кому, зашити губу, різати січку, ловити сліпака, набити живіт, наставити локатори, натягнути струни, лизати миски кому, шкідити щербакі, відкинути ратиці, цитати горобців, бити божки, бити бринзу, виключити мікрофон, зціпити зуби, скалити зуби, перевертати печінки кому, піти під мураву, піти у вишеньки, піти під церкву, піти попід плоти, плювати у стелю, пошитися в дурні, братися за голову, запхати за пояс кого, стисати в лісок кого, ставати на бритву, стріляти в гочі, сміятися в кулак, лізти на вила, відправити в музей що, давити на мозоль кому, взятися за віжки, вибитися в люди і т.д.*

Кількісно незначною є група діалектних фразеологізмів, у якій дієслово закріпилося у формі умовного способу: *коня з'їв би, з'їв би пса, тріски би гриз, цапа з'їв би, вола б зжер, терня їв би* і т. ін. Маючи виразне емоційне значення, фразеологічні одиниці цього типу використовуються для передачі фізичного стану людини, а точніше, почуття голоду і відносяться до ад'єктивних сполук.

в) фразеологічні одиниці, структурою яких є «дієслово + іменник в орудному відмінку»: *маятися дуркою, їздити бовкуном, дзьобати носом, клювати носом, кувати язиком, сидіти опеньком, скакати козою, втопитися з головою, взятися смолою, питати за розумом у кого, годуватися злиднями, присмоктався п'явкою, взятися реп'яхом, битися собакою і под.;*

г) фразеологізми, утворені за структурною моделлю «дієслово + іменник у місцевому відмінку»: *грати по печінках кому, ходити на вухах, ходити на головах, по лавці не посунеться, стояти на головах* та ін.

Стрижневим у дієслівних фразеологічних одиницях виступає дієслівний компонент. Постійного розташування порядку компонентів не спостерігається. Стрижневий компонент дієслівних фразеологічних одиниць найчастіше буває змінним: у залежності від характеру висловлення реалізуються різні форми особи, числа, часу, виду, способу тощо. Іменники– компоненти в цих фразеологізмах, як правило, не змінюються за числами.

Поширена також ускладнена група фразеологізмів цього типу, коли при стрижневому дієслові залежними бувають два, а зрідка навіть три компоненти. Такі багатоконпонентні сполуки теж можна поділити на підгрупи:

а) фразеологічні одиниці зі структурою «дієслово + іменник у знахідному відмінку без прийменника + іменник у знахідному відмінку з прийменником»: *устромити ніж в очі кому, взяти губу на замок, зливати воду на купу, ліпити сліпого до плота, покласти зуби на полицю, покласти зуби на етажерку, вішати зуби на банти і т. д.;*

б) фразеологічні одиниці, утворені за структурною моделлю «дієслово+ іменник у знахідному відмінку + іменник у родовому відмінку»: *всипати в печінки вівса кому, піти у вишеньки до Семена, сунути ніс до чужого глечика, ні трісця в руки не брати, залити за шкуру сала, виносити сміття з хати і т. д.;*

в) фразеологізми, структурою яких є «дієслово + іменник у знахідному відмінку + іменник в орудному відмінку»: *налякати козла капустою, мастити масляною губи, посипати ноги попелом, ударити об землю лихом і т. ін.;*

г) фразеологізми, структурою яких є «дієслово + іменник у давальному відмінку + іменник у знахідному відмінку»: *отдати Богови душу, лізти дідькові на роги, показувати горобцям дулі, тицяти горобцям дулі, крутити бикам хвости, мастити курчатам нігті йодом і т. д.;*

г) фразеологічні одиниці, утворені за структурною моделлю «дієслово+ іменник у знахідному відмінку без прийменника + іменник у місцевому відмінку»: *мати голову на в'язах, мати голову на плечах, мати змію в серці, перепрягати коней на ходу, товкти воду в ступі і под.*

Велику групу становлять також фразеологізми зі структурною моделлю «дієслово + іменник у знахідному відмінку + прикметник або займенник»: *взути білі тапочки, знати своє корито, дати сухеньку вечеру, натягти заячу шкіру, вимотати всі печінки, мати заячу душу, мати заячу кров, не братися за зимну воду, перейти на дитячий розум, переставитися на лісовий район, піти на той світ, провадити собаче життя, розказувати про Химині кури, цьвашки жарані їв би і под.*

Дієслово може також сполучатися:

1) з прислівником (*добре мізкує, ходити дибки, ходити переверти, ходити фертом, ходити ходуном* і т. ін.);

2) з інфінітивом (*дати прикурити, піти землю гризти*),

3) з прикметником (*переливати з пустого в порожнє, пасти задніх*).

5. Фразеологічні одиниці, що становлять собою конструкції з сурядними сполучниками. Характерною рисою цих висловів є те, що компоненти, які з'єднуються сурядними сполучниками виступають або як синонімічні, або як антонімічні. Компонентний склад їх рівнозначний і має фіксований порядок. Найуживанішими сполучниками виступають такі:

а) ні – ні (*ні до сака ні до бовта, ні сім ні вісім, ні кинь ні влий, ні два ні півтора, ні живе ні мертво, ні пес ні баран*);

б) і – і (*і хочеться і колеться, і плаче і скаче* і т. д.);

в) і (й) (*днює й ночує, плювати й ловити* та ін.);

г) то – то (*то свербить то болить, то руки сині то ноги в глині, то густо то пусто* і под.).

6. Фразеологічні одиниці, що становлять собою конструкції з підрядними сполучниками. Своєрідною рисою цієї групи фразеологічних одиниць є те, що стрижневим, тобто організуючим словом для них виступає сполучник, з якого вони починаються. За лексико-граматичним значенням ці мовні одиниці співвідносяться, як правило, з дієсловами, прислівниками або прикметниками.

За характером підрядного сполучника ці структури поділяються на дві групи:

1) фразеологізми, які починаються допустовим сполучником **хоч (хоть)**: *хоть відірви і викинь, хоть вогонь до його прикладай, хоть гавкай на його, хоть гармати качай, хоть грім з небес, хоть з коліна вилупи, хоть з хати винось, хоть гармати кидай, хоть з гармати стріляй, хоть кіл на голові теши, хоть сірник на пальці пали, хоть сядь та й плач, хоть танком їдь, хоть танком стріляй, хоть у дзвін бий, хоть кола на голові городи* та ін.;

2) фразеологічні одиниці, організовані за допомогою порівняльних сполучників **як, мов, наче, немов**: *як бублик у помиях, як булька в окропі, як два рублі вкупі, як зайцеві стоп-кран, як козі баян, мов котові й попові, як лисому бігуді, як мертвому термометр, як мука в Спасівку, як на собаці ковтунів, як на язиці прищ, як таранька в пиві, як курки зуби виростуть, як теля на мотузку, немов пекло сатані, наче пес о п'ятінку* і т. д.

Такі фразеологізми нагадують підрядні речення. У результаті фразеологізації у більшості з них компаративна семантика настільки знівелювалася, що як порівняльні та допустові конструкції їх можна розглядати тільки в діячності. За своїм значенням і функціями багато з них співвідносяться зі словом, наприклад: *як пуд і віник* «легкий», *як у курки зуби виростуть* «ніколи», *як лисому бігуді* «зайвий», *як на собаці ковтунів* «багато» і т. д.

Окреме місце серед останніх двох груп фразеологічних одиниць займають конструкції, утворені за моделлю «сполучник хоч, як + одне повнозначне слово»: *хоч заріж, як стодола, як гадина, як кошара, як дрімба, як тичка, як трісочка, як бадиллина, як дошка, як доска, як патичок, як скіпка, як гілля, як нитка, як госика, як пес, як пень, як дуб, як слуп, як сало, як теля, як чобіт, як баран, як гіндик, як бик, як бунай, як бараболя* і под.

Фразеологізми з підрядними сполучниками сприймаються й усвідомлюються як стійкі словосполучки чи речення. Але це не означає, що всі вони мають саме таке походження, бо серед них є багато утворень, які виникли за аналогією.

Фразеологічні одиниці предикативної структури

1. Серед фразеологічних одиниць цієї групи помітне місце займають фразеологізми, що за структурою відповідають двоскладному реченню: *шкура труситься у кого, кіт не качався у кого, гочі злипаються у кого, гочі туляться у кого, писок рветься у кого, злидні присіли до кого, дурка напала на кого, дурійка напала на кого, земля прийняла кого, біда вчепилася до кого, руки стралися у кого, сліпі приїхали до кого, сліпа (сліпий) сватає кого, сліпчики сватають кого, коліна трасуться у кого, ноги трасуться у кого*.

Фразеологічні одиниці цього типу переважно будуються за схемою «іменник + відмінкова форма дієслова» і вибагають, як правило, інформативної підтримки з боку слів (іменників чи займенників) із значенням особи в формі непрямого відмінка, яким не властиве переосмислення і які виступають у ролі самостійного члена речення.

Значна частина фразеологізмів, які співвідносяться з двоскладними реченнями, вільно доповнюється другорядними членами речення: *рік комином вийшов, ідні ребра стирчать у кого, сквозняки в голові віють у кого, сліпий за очі ловить кого, голова добре варить у кого, голова місця шукає у кого, добра голова дісталася кому, дурман у голову поселився кому, курча курку вчить, кінці з кінцями не стикаються у кого, не твоя мама галушки варить, біда біду тримає у кого, давно старці обідали у кого, біда за бідою ходить у кого, біда за біду зачепилася у кого* і под.

2. Другу групу становлять фразеологічні одиниці, будова яких співвідноситься з односкладним реченням: *прибило мізки кому, бракує два до десять кому, на рябій козі не під'їдеш до кого, пішло на лихо, не оралося і не сіялося (у голові) в кого, не хватає їдного до дев'яносто дев'ять кому, нема всіх дома у кого, нема голя в голові у кого* та ін.

3. Особливе місце у фразеологічному складі подільського говіркового мовлення займають фразеологічні одиниці вигукового типу. В українській мові, за підрахунками Л.В. Куценко, їх налічується близько 500 [Куценко 1995: 3]. Вони використовуються, як і вигуки, для вираження різних емоцій мовця, його волевиявлень, побажань, фізичного й психічного стану людини. «Номінативний аспект значення вигукових фразеологічних одиниць зводиться до мінімуму, а конотативний – відіграє першорядну роль» [Білоноженко, Гнатюк 1989: 68 – 69]. У морфологічному плані такі фразеологічні одиниці характеризуються незмінністю форми. Подібні фразеологізми можуть входити у склад речення або

виступати в ролі самостійних речень.

Вигуків фразеологічні одиниці Поділля можуть виражати: незадоволення, велике обурення (*Чорт візьми! Управи на тебе немає! Тьфу на тебе! Чорт з тобою!*); тривогу, неспокій з приводу того, що може статися (*Господи допоможи! Не приведи Боженько!*); самовпевненість (*А що? А що ж! А то! А ти думав!*); здивування (*Ну й ну! Ти диви! От тобі й на!*) та інші емоційні реакції на різні факти і явища позамовної дійсності.

Отже, найпродуктивнішими щодо фразеологізації виявилися фразеологічні одиниці, утворені за структурною моделлю «дієслово + іменник». Найчастіше іменниковий компонент виступає у знахідному відмінку з прийменником чи без нього.

Таким чином, аналіз семантичної структури і граматичних особливостей фразеологічних одиниць свідчить не лише про їх неоднорідність та строкатість щодо будови, але й про специфічність, своєрідність і неповторність фразеологічного діалектного матеріалу Поділля.

Джерела та література

1. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
2. Доленко М.Г. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. – К., 1975. – Вип. 3. – С. 102 – 107.
3. Куценко Л.В. Вигуків фразеологізми в сучасній українській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 20 с.

Джемільєва А.А.

ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ТЕМИ ДЕПОРТАЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ЕРВІНА УМЕРОВА

Актуальність теми дослідження пов'язана з її нерозробленістю та невивченістю в кримськотатарському літературознавстві. Тема депортації в кримськотатарській літературі вважається одною з провідних тем, тому її дослідження має актуальне значення.

Мета даної статті – показати, як тема депортації віддзеркалюється в оповіданнях Ервіна Умерова. А також розкрити функцію ключових слів-символів – «самотність», «сідло», що складають лейтмотивну символіку творів.

Задача даної статті розкрити своєрідність віддзеркалення теми депортації у творчості Ервіна Умерова.

Одним з яскравих виразників теми депортації в кримськотатарській літературі можна по праву вважати Ервіна Умерова. Тема депортації осмислюється в його творчості з надзвичайних аспектів, глибоко розкриваючи силу трагедії кримськотатарського народу.

Безмірною тривогою і болем, драматизмом людської долі, всього кримськотатарського народу пройняте оповідання «Самотність» (1961). У ньому повістується про долю собаки Сабирли (Герплячий).

Розповідь ведеться від третьої особи, від імені автора. Прикметною рисою оповідання є те, що головний герой – пес Сабирли. Відомо, що героями літературних творів можуть виявлятися не тільки люди. Але хто б вони не були, вони представляються в навколишній реальності володарями внутрішнього «я» – цього специфічно людського способу існування. Завершеність і зосередженість художньої реальності вигаданого світу досягається завдяки наявності у нього абсолютно «ціннісного центру» (М. Бахтін), який в повсякденному перебігу навколишнього життя відсутній. У даному оповіданні таким ціннісним і організуючим центром виступає образ пса Сабирли. Письменник наділяє свого героя людськими якостями: пес відчуває, думає і висловлює свої думки, страждає, гостро відчуваючи несправедливість серед людей.

Події відбуваються в далекому кримському селі. Вівчар Сулейман виміняв у грека, відомого собачника, за десять вівець прекрасну чистокровну вівчарку. Проте родич Сулеймана Дагджи (лісничий), вважаючи її непридатною для чабанської справи: «тобі треба звір силою, мудрець розумом», відвіз вівчарку в гори к вовкам. Так з'явився на світ Сабирли. Це була незвичайна вівчарка, в її жилах текли дві крові: собача і вовча.

Автор-оповідач простежує долю Сабирли впродовж багатьох років. Коли помер його господар Сулейман, Сабирли довго сумував про втрату: «*Рани, від гризні з вовками загоїлись і не завдавали Сабирли особливих мук. Мучився пес від іншого: нікому тепер до нього не було діла, зникла найдорожча йому людина – Сулейман. Собаку вперше охопило почуття самотності*» [7, с. 242]. Відзначимо, ключове слово оповідання – **самотність**.

У пастуха був син – Айдер, але він ще дуже малий. Сабирли віддали новому господареві. Коли вівчар ні за що відшмагав його батою, обурений і скривджений Сабирли пішов від нього. Злий вівчар хотів забрати пса, але Айдер вийшов з рушницею і не віддав.

Незабаром Айдер виріс і пас вівці. Для Сабирли це були добрі часи – допомагав заганяти отару на пасовисько, а вночі охороняв кошару. Не стало і матері Айдера, постарілої, висохлої від горя і сліз Пакізе. Звернемо увагу, як автор описує поведінку свого героя. «*Сабирли пішов на чайр (дикий фруктовий сад в горах), забився в зарості, в ті місцини, де був зачатий, і всю ніч вив до місяця*» [7, с. 243]. У цьому епізоді голос героя і голос природи зливаються в благозвучній гармонії. Тільки у гармонії з природою Сабирли знаходить утіху, спокій. Таке розуміння таємниць природи досягається завдяки особливостям художнього таланту письменника. Цей нерозривний зв'язок Сабирли з природою відчувається протягом всього